

MÖNNICH EN HET PELGRIMSMOTIEF

De ruimte van het geloof

Over C.W. Mönnichs *Pelgrimage* (1953)¹

Edward Postma

In het voorjaar van 1953 maakte de Amsterdamse theoloog en cultuurhistoricus Conrad Mönnich (1915-1994) een cultuurreis door Frankrijk. Hij was hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en nauw betrokken bij vernieuwingen in de Evangelisch-Lutherse Kerk. Tijdens zijn reis deed Mönnich onder meer Parijs, Versailles, Vézelay en Autun aan. Hij bezocht musea, kerken, kloosters, monumenten en andere plekken die we nu als 'cultureel erfgoed' zouden typeren. Zowel de culturele rijkdom van Frankrijk als de tijdelijke afstand van Nederland prikkelden Mönnichs verbeelding en denken. Dat blijkt uit *Pelgrimage*. Ontmoetingen met de cultuur, een speels en erudiet essay, waarin hij zijn reiservaringen verwerkt. Het boek is de kritische plaatsbepaling van een jonge intellectueel. In de context van de naoorlogse wederopbouw stelt Mönnich zich strijdbaar op tegenover een naïeve liefde voor de cultuur en tegenover de hokjesgeest van de (hernieuwde) verzuiling. De theoloog dient beweeglijk te zijn over de grenzen van naties, confessies en groepen heen te zien. Als pelgrim is de theoloog vrij om grensganger te zijn. In dit artikel vat ik Mönnichs verwerking van het pelgrimmotief op als een 'verruiming' van de theologie, zowel in mentaal als fysiek opzicht.

Zelfonderzoek

Het boek *Pelgrimage* is een 'zelfonderzoek'. De hoofdpersoon is een 'cultuurmens' en theoloog die in kaart brengt hoe hij reageert op hetgeen hij onderweg ziet en meemaakt. In zijn onderzoek, dat veelal een dialogisch karakter heeft, overheerst de ervaring van tegenstrijdigheid. Vooral het feit dat dingen niet zijn wat ze lijken te zijn, stemt voortdurend tot nadenken. Vaak is het de esthetische ervaring die op het verkeerde been wordt gezet. Een romaanse pelgrimskerk in Bourgondië kan een prachtig verstilde, middeleeuwse indruk maken, omdat hij in de tweede helft van de negentiende eeuw zo fraai is gerestaureerd. Oud is slechts dat wat mensen er oud uit laten zien. Schoonheid werkt bovendien verhullend. Want dat een pelgrimskerk oorspronkelijk dikwijls gebouwd werd vanwege economische motieven, blijft vaak onderbelicht. Meer in het algemeen stelt Mönnich in *Pelgrimage* 'cultuur' gelijk aan het streven naar zelfbehoud. Mensen willen vastleggen

wat belangrijk voor hen is, wat kostbaar is en verloren dreigt te gaan. Bij alle schoonheid en verhevenheid waar dit streven soms in resulteert, heeft het ook iets dierlijks. En wat misschien nog belangrijker is: sommige dingen laten zich niet ongestraft vastleggen. Volgens Mönnich geldt dat met name voor geloof. De aandacht voor de dubbelheid van cultuur, die in *Pelgrimage* telkens terugkeert, tekent zich ook vóór Mönnichs reis reeds af. Er zijn twee aanleidingen te noemen voor Mönnichs reis, twee redenen om over te gaan tot cultureel en theologisch zelfonderzoek. Daaruit wordt meteen duidelijk hoe zeer Mönnichs *Pelgrimage* ook een boek over 'thuis' is.

Maastricht en Amsterdam

Een eerste aanleiding om over te gaan tot grondige introspectie ligt besloten in de persoonlijke sfeer en de ervaring van de oorlog. Van 1943 tot 1946 was Mönnich luthers predikant in de vrijzinnige gemeente van Maastricht. Als geboren en getogen Amsterdammer genoot hij er van de culturele rijkdom. Hij ontdekte de zuidelijke allure en ervoer de vervreemding die het carnaval bij een protestant teweeg kan brengen. Tegelijk drongen de verschrikkingen van de oorlog geleidelijk tot hem door. Met name het bericht uit Amsterdam dat de joodse vrouw van zijn leermeester en vriend Jacques Presser was weggevoerd, kwam hard aan. De ervaring van tegenstrijdigheid werd nog versterkt door hetgeen hij via zijn ambt op zijn weg vond. Als predikant moest Mönnich kort na de bevrijding van zuidelijk Nederland reageren op uitingen van onverholven antisemitisme. Bovendien moest hij een collega-predikant begeleiden die verdacht werd van samenwerking met de bezetter. Dergelijke uitersten zouden Mönnich blijvend te denken geven. 'Cultuur' zou voor hem een ambivalent karakter houden; liefde voor schoonheid enerzijds en zelfbehoud of zelfs wreedheid anderzijds bleken onlosmakelijk verbonden.

Pelgrimage staat in dit perspectief. Het boek ziet voorbij aan het idyllische, onbekommerde genieten. Het stelt daar niet alleen de ervaring van tegenstrijdigheid voor in de plaats, maar zet ook in bij de existentiële aanvaarding van die tegenstrijdigheid. Wie leeft, kan niet anders dan vuile handen maken. De pelgrim weet dat en gaat actief in op de cultuur. Dat

In zijn essay *Pelgrimage*. Ontmoetingen met de cultuur beschreef Conrad Mönnich, Amsterdamse theoloog en cultuurhistoricus, zijn ervaringen opgedaan tijdens een pelgrimage door Frankrijk. Dit 'zelfonderzoek' zoals hij zijn pelgrimstocht omschreef, bracht hem tot bijzondere ideeën over het pelgrimsmotief.

Dr. E. Postma is docent liturgiewetenschap aan het Theologisch Seminarium van de PThU en onderzoeker bij het Liturgisch Instituut van de Universiteit van Tilburg. Hij promoveerde in 2008 op een onderzoek naar het werk van C.W. Mönnich.

¹ Zie ook: Edward Postma, *Dilettant, pelgrim, nar*. De positie van C.W. Mönnich in cultuur en theologie, Delft 2008.

in *Pelgrimage* 'uit' en 'thuis' alles met elkaar te maken hebben, blijkt overigens ook uit de twee slot-essays van *Pelgrimage*, die respectievelijk de titels 'Maastricht' en 'Amsterdam' dragen.

Hokjesgeest

Een tweede aanleiding voor zelfonderzoek ligt besloten in de publieke functies die Mönnich met name binnen het (vrijzinnig) protestantisme vervulde. Vanaf 1946 was hij (deeltijd)hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en voorganger vanwege de Nederlandse Protestanten Bond in Badhoevedorp. Verder nam hij in die jaren van wederopbouw tal van nevenfuncties op zich, zoals ook van een hoogleraar werd verwacht. Vanaf eind jaren veertig was Mönnich bovendien adviseur van de Lutherse synode, waar hij mee verantwoordelijk was voor de nieuwe kerkorde die in die jaren zijn beslag kreeg. Juist vanwege deze betrokkenheid kreeg Mönnich felle en persoonlijke kritiek uit vrijzinnige hoek te verduren. Sommigen meenden dat hij de zaak van de vrijzinnigen verkwanselde door zich in te zetten voor een kerkorde. Hun aanval is in feite een exponent van de hokjesgeest die de naoorlogse herzuiling kenmerkte. De verschijnselen van oververmoeidheid waarmee Mönnich in deze periode te kampen kreeg, noodzaakten hem om rust te zoeken en zich opnieuw te oriënteren. Zijn werkplezier hervond Mönnich door essays te schrijven over kunst en cultuur. Hij publiceerde ze onder de titel 'Introspectie'. De ruimte van de studeerkamer en de geestelijke reizen die hij van daaruit kon ondernemen, gaven een gevoel van 'vacantie'. Het verlangen naar meer van dergelijke ruimte zou Mönnich naar Frankrijk voeren.

Pelgrim

De pelgrim die Mönnich in zijn boek introduceert staat voor een levenshouding met universele trekken: er zijn geen vaste, ondubbelzinnige oriëntatiepunten in de cultuur. De pelgrim is iemand die altijd onderweg is, zeker geestelijk, en die zich niet hecht aan één systeem, aan waarheden en gestolde vormen. Hij trekt van de ene plaats naar de andere. Mönnichs verwerking van het pelgrimotief sluit aan bij de wijze waarop middeleeuwse Ierse monniken er invulling aan gaven. Voor hen was *peregrinatio* zelfgekozen vreemdelingschap.² Dit begrip wijkt af van de bekendere opvatting dat *pelgrimage* een reis is naar een plaats met religieuze betekenis.

In *Vreemdelingen uit Ierland* (1962), een studie naar Ierse heiligenlevens, zou Mönnich het Ierse begrip verder uitwerken. Middeleeuwse monniken als Columba van Iona was het bij hun *peregrinatio* niet zo zeer te doen om een reis naar het graf van een heilige, zoals dat van Jacobus in Santiago de Compostela. Men wilde eenvoudigweg 'in den vreemde zijn'. Door de uittocht uit het eigen vader-

land wist men zich verbonden met Abraham, die immers ook geroepen was om uit zijn land te gaan. Zelf refereert Mönnich in dit verband overigens ook wel aan Christus, die niet voor niets de Weg wordt genoemd.

De onthechting van de Ierse monnik kenmerkt ook de twintigste-eeuwse pelgrim volgens Mönnich. Met dien verstande dat deze in hotels overnacht, ook 's middags wijn bij het eten drinkt en dat het Mönnich dus eerder te doen is om geestelijke en ruimtelijke onthechting en nauwelijks om materiële ascese.

Het accent op onthechting en 'vreemdelingschap' neemt niet weg dat er in Mönnichs opvatting van *pelgrimage* ook raakvlakken met het 'bedevaartsmoedel' te noemen zijn. Het feit dat Mönnich een groot deel van zijn boek situeert in de pelgrimskerk van Vézelay, een stad die van oudsher bekend staat als halteplaats voor pelgrims op weg naar Santiago de Compostela, is in dat opzicht significant. Niet toevallig ontdekt Mönnichs reiziger juist in deze oude pelgrimskerk dat hij 'pelgrim' is geworden. Ook Mönnichs opmerking dat Bernard van Clairvaux in 1146 op de heuvel van Vézelay opriep tot een tweede kruistocht om Jeruzalem te heroveren, illustreert de relevantie van 'heilige steden' voor de betekenis van 'pelgrimage'. Niettemin leggen noties als onthechting en vervreemding meer gewicht in de schaal. De pelgrim is volgens Mönnich een levenshouding. Daarbij gaat het meer om 'oriëntatie' dan om een 'bestemming'.

Navigatiesystemen: toerist, historicus, theoloog

Pelgrimage is een essayistisch werk, de literaire neerslag van een individuele zoektocht. Wie Mönnichs reis in geografisch opzicht probeert te reconstrueren, komt bedrogen uit. Het boek ensceneert fragmenten van een reis en biedt geen routekaarten. In de ensceneringen komt aan de orde wat de reiziger bezighoudt. Als Nederlander in Frankrijk laveert hij daarbij tussen 'uit' en 'thuis', gedachten en herinneringen kennen geen grenzen. De optekening van een bezoek aan de St. Germain-des-Près te Parijs illustreert hoe Mönnich bij dit laveren verschillende navigatiesystemen combineert.

Dominant is de oriëntatie van de toerist. De reisgids begeleidt de eerste – en in dit geval teleurstellende – indrukken terecht met slechts één ster. De toerist had kunnen weten dat het interieur van de St. Germain-des-Près niet meevalt. Bij de nadere kennismaking gaan ook andere oriëntaties meespreken. In eerste instantie die van de vakhistoricus. De wetenschap dat de benedictijner congregatie van St.-Maur hier in de zeventiende en achttiende eeuw oude Latijnse en Griekse handschriften uitgaf, blijkt de eigenlijke drijfveer om dit kerkgebouw te bezoeken. De door de toerist zo gewenste culturele schoonheid is niet de enige factor van belang. Ook

Basiliek de la Madeleine, Vézelay.
foto: Anton Sinke

² Zie Maarten den Dulck, 'Als de gemeente ernst maakt met *pelgrimage*, wat wint en wat verliest zij dan?' in: M. Barnard, E. Postma en K. Zwanepol, *Pelgrimage naar het laatste veld van de vrijheid. Een boek herlezen en een thema overdacht*, Budel 2005, 40-52.

historische vakkennis kan een plaats interessant maken. In derde instantie blijken elementen in het interieur een appel te doen op het theologisch bewustzijn. De 'toevallige' ontdekking van een gedenkbord voor Descartes in een zijkapel van de kerk wekt een prangende vraag. Wat betekent het dat Descartes juist in een kerk wordt herdacht? Hoe moet men zich deze ontmoeting tussen christelijke rechtzinnigheid en de hartstocht naar klaarheid voorstellen?

Ten slotte betreft Mönlich ook de van artisticeit doordrenkte ruimte rond de kerk in zijn essay. Het feit dat men op de terrassen langs de Boulevard St. Germain existentialistische auteurs als Sartre en De Beauvoir kan 'bezichtigen', brengt hem tot afstemming van de verschillende navigatiesystemen. Moet het accent dat de existentialisten leggen op 'engagement' niet ook de toerist en de vakhistoricus treffen? Zij zijn geneigd tot observeren, maar hoe beschouwelijk mag een mens zijn? Hoeveel afstand kan de wetenschapper zich permitteren? En de gelovige?

Wie gelooft, leeft met tegenstrijdigheden

Een van de kwesties die Mönlich in de talloze dialogen herhaaldelijk aan de orde stelt, is de verleiding om zich als gelovige van de wereld af te keren en zich 'vroom' aan God toe te vertrouwen. Er zijn, zo stelt hij, redenen te over om teleurgesteld te zijn in de cultuur en zich ervan af te wenden. Maar wat een pelgrim volgens Mönlich tot pelgrim maakt, is nu juist dat hij deze verleiding weerstaat. Het feit dat een kerkgebouw niet mooi is of zelfs onvolkomen, mag geen reden zijn om de betekenis van schoonheid te reduceren en te vervagen door loutere concentratie op het innerlijk leven. Voor de gelovige komt het er nu juist op aan om te volharden in een leven dat doortrokken is van tegenstrijdigheden. De mens moet de moed hebben om 'mee te spelen', om zelf cultuur te maken, zelfs te werken aan eigen levensbehoud, ook als het resultaat tegenvalt. Juist het besef van de eigen zonde, opent de ogen voor het kruis op Golgotha, waar God van zijn kant opging in de strijd met de mens. In het paradoxale gegeven dat 'op Golgotha de mens verbleedde die God was', opent zich voor Mönlich de ruimte van het geloof.

Vreemdeling

Wie gelooft, gaat op in het leven. Maar toch is 'engagement' niet vanzelfsprekend voor de pelgrim volgens Mönlich. Want hij is 'vreemdeling' en weet wat het is om buitengesloten te zijn. Alleen al door de andere taal, de andere gewoonten of de andere nationaliteit kan een Nederlander in Frankrijk aan den lijve ondervinden wat het betekent om geen ingezetene te zijn. Een deel van de Franse cultuur blijft voor de toerist ontoegankelijk. Natuurlijk laat een cultuur zich niet hermetisch afsluiten. Ook een

buitenlander kan genieten van een glas wijn. Ook een Nederlander kan *Le Monde* lezen en zich een mening vormen. Maar mag hij als buitenstaander ook klaar staan met een oordeel over een 'binnenlandse' Franse aangelegenheid als de bezetting van Algerije?

De pelgrim Mönlich toont zich een universele geest. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de originele manier waarop hij Descartes gedenkt. Deze Fransman mag dan - overigens vooral buiten de St. Germain-des-Prés - gekoesterd worden als een nationaal symbool, voor Mönlich vormt het verwijlen bij deze verlichte geest een mogelijkheid om afstand te nemen van de Nederlandse hokjesgeest. Descartes is voor hem deel van het collectieve Europese erfgoed.

Elke plaats waar een pelgrim zich begeeft, kan een theologische 'locus' worden: een kerk evengoed als een hotelkamer of een treincoupé. Ook het moderne stadsleven, inclusief de anonimiteit die daarbij hoort, vormt het domein van de pelgrim volgens Mönlich: als hij in Parijs is, dompelt hij zich onder in de massa die samenstroomt op de Champs Elysées. In die beweeglijkheid 'in den vreemde' zoekt Mönlich de basis voor de theologiebeoefening.

Transcultureel

Het begrip 'pelgrimage' heeft bij Mönlich een normatieve dimensie: de gelovige wordt voor de opgave gesteld een weg door de cultuur te gaan en zich niet van die cultuur af te keren. Hij moet leven met de onvolkomenheid. Tegelijk impliceert 'pelgrimage' afstand. Slechts wie van huis verwijderd is, heeft de benodigde ruimte om op de eigen (Nederlandse) situatie en de eigen plek daarin te reflecteren. Verder, wie pelgrimeert, gaat de grenzen tussen groepen, volken en landen te boven. 'Pelgrimage' is dan ook een transcultureel motief, synoniem aan het aanboren van mentale ruimte voorbij het 'eigene'. Het gaat om mentale ruimte, maar de plaatsen waar je naartoe gaat, doen er wel degelijk toe. De plaatsen die een pelgrim volgens Mönlich bezoekt, zijn geen neutrale plaatsen, geen containers die gevuld moeten worden. Integendeel, het gaat om plaatsen 'beladen' met tegenstrijdigheden. Met die tegenstrijdigheden weet een pelgrim het uit te houden. Zo opent het pelgrim zijn een nieuwe ruimte voor de theoloog. Ruimte om te denken.